

The Historicity of Revelation: Approaches and Future Horizons

Qodratullah Qorbani 

Professor of Philosophy, Kharazmi University,
Tehran, Iran

Accepted: 10/02/2026

Extended Abstract

1. Introduction

The question of the historicity of religion and the verses on revelation is deeply challenging. Conversely, the belief in the transhistorical nature of religion in its entirety also faces serious difficulties. In fact, each of these two positions carries its own set of characteristics, theoretical and practical implications, and consequences, and each confronts its proponents with substantial problems. Those who maintain that religion is entirely transhistorical, in all its teachings and rulings, must not only demonstrate the function of religious doctrines under any circumstances, even at the level of particular instances, but also to address counterexamples that seem to contradict their claim. Such an approach must further defend the universality, stability, and comprehensiveness of the teachings and verses of revelation across all relevant domains.

Received: 22/07/2025

In contrast, the historicity approach must be able to specify which aspect of religion it considers historical. Does historicity apply to the religious message itself, to the sacred texts, to believers' interpretations of religion, or only to a subset of revelatory rulings and teachings? Furthermore, this view must address the following: What are the epistemological, hermeneutical, practical, and linguistic consequences of affirming the historicity of religion for theology? In

eISSN: 2476-6038

* Corresponding Author: qodratullahqorbani@khu.ac.ir

How to Cite: Qorbani, Q. (2026). The Historicity of Revelation: Approaches and Future Horizons, *Hekmat va Falsafeh*, 21(84), 121-154. doi: 10.22054/wph.2026.87093.2316

ISSN: 1735-3238

particular, could such a view lead to epistemic relativism or undermine the epistemic validity of revelatory teachings?

Broadly speaking, there are two dominant views regarding the historicity of revelation. The first affirms the transhistorical character of all verses of revelation, accepting no temporal or spatial limitations for them. The second emphasizes the historicity of most, or even all, verses of revelation (the Qur'an), and indeed of religion itself. The first view rests on the premise that the Qur'anic verses have a divine origin, that Islam is an eternal and comprehensive religion, and that God possesses absolute knowledge of what benefits His creatures. Consequently, the verses of revelation are necessarily transhistorical. The second view, in its various formulations, points to the historicity either of the phenomenon of religion itself, or of religious texts, or of believers' interpretations. In its more minimal form, it applies to certain legal (juridical) and scientific verses. This view is grounded in the necessity that the revelatory message be formed within the temporal, spatial, and cultural context of the people at the time of its descent. Given the difficulties inherent in both perspectives, this study seeks to offer an integrative, subject-based approach that draws on the strengths of each while avoiding their shortcomings.

Methodology

The approach of religious historicity operates on multiple levels. It may attribute historicity to the very essence and origin of the religious message; to the stage of receiving and delivering revelation; to the implementation and efficacy of religion; to believers' reading and understanding of religious texts; or to the preservation and continuity of religion. In other words, the historicity of religion can encompass the original message, the religious scriptures themselves, the recipient of revelation, the conditions of its descent, and its execution and transmission. Such a view is particularly rooted in Gadamer's philosophical hermeneutics, in which human existence is inherently historical, temporal, and spatial. Historicity thus becomes an inescapable bound of human existence. Religious texts, too, are

embedded in cultural, historical, and geographical contexts, what is often called tradition, and acquire meaning within those boundaries. On this view, neither tradition, nor language, nor understanding, nor experience, nor human existence is fixed or unchanging; all are in constant flux.

The transhistorical approach, by contrast, has been the dominant view among traditional Muslim scholars regarding the content of the Qur'anic verses. It rests on key foundations: the divine origin of the Qur'an; that the verses of revelation are God's very words sent down to the Prophet's heart; that the Qur'an is a clear exposition of all things (*tibyān li-kulli shay'*), addressing all human needs; and that the Qur'an is an eternal text for the final religion, universally containing the teachings necessary for humanity. Proponents cite verses such as Q. 6:38; 5:3; 16:89, 44; 59:7; 34:28; and 21:107. This view also emphasizes that the Qur'an was revealed in Arabic, in the very words that exist, from God to the Prophet, the Prophet being the receptive cause of revelation, not its active cause. Moreover, citing verses such as Q. 53:3–4, it insists that not only is the Qur'an divine revelation, but its reception and delivery are free from any human whim or desire on the part of the Prophet. In this perspective, all verses, whether doctrinal, ethical, legal, or otherwise, possess equal and permanent, transhistorical validity and are never subject to abrogation.

Discussion

Given the challenges faced by both the historicity and transhistoricity views, this study proposes an integrative, subject-based approach. This approach seeks to benefit from the advantages of both perspectives while avoiding their drawbacks as much as possible.

The first step is to attend to the thematic diversity of the revelatory verses and focus on their content. In this way, we can determine what characteristics different groups of divine verses, addressing different topics, have regarding historicity or transhistoricity. Using an inductive method, the Qur'anic verses are classified into categories such as: philosophical-doctrinal, ethical,

ritual-legal (jurisprudential), narrative-historical, social- political-economic, scientific, women-related, and divine norms (sunan). This classification helps us recognize the general features of each category, thereby enabling better judgment about their historicity or transhistoricity, and avoiding confusion among their distinct characteristics. In other words, this classification helps us understand: What is the occasion of revelation (sha'n nuzūl) for such verses? Is their implication and message limited, temporary, and historical, or is it transhistorical, trans-temporal, and trans-spatial?

Conclusion

Attending to the thematic diversity of divine verses appears to be a sound method for properly assessing their possible transhistoricity or historicity. This approach allows us to distinguish the subject matter to which the verses refer and to understand more clearly the purposes for which they were revealed in different contexts. Notably, it clarifies God's intrinsic intention (al-qaṣd bi-al-dhāt) from His extrinsic intention (al-qaṣd bi-al-ʿaraḍ) in sending down diverse verses. Distinguishing God's intrinsic intention from His extrinsic intention in turn distinguishes what is "religious" from what is "non-religious" but nevertheless serves a religious purpose. Consequently, verses that directly express God's intrinsic intention and are regarded as religious undoubtedly possess a transhistorical, trans-spatial, and trans-temporal character, because they directly convey God's eternal and everlasting messages. Verses that reflect God's extrinsic intention and are non-religious, however, may have their subject matter affected by historicity, yet the purpose of their revelation, divine guidance, remains non-historical, eternal, and everlasting. Thus, distinguishing what is religious and intended by God intrinsically from what is non-religious and intended extrinsically is of great importance. In effect, this distinction helps separate the historical context of revelation (the matter to which revelation refers) from the purpose for which revelation was sent down. Even when the context or subject matter of revelation is historical, the purpose may still be

transhistorical.

Finally, paying attention to the various roles of the Prophet of Islam, as recipient, deliverer, and actor upon revelation, can also help in discerning the transhistorical or historical dimensions of the verses. Distinguishing the Prophet's religious functions from his non-religious (worldly) functions can help us recognize that some verses revealed in his time were meant to guide him in managing the economic, political, social, and cultural affairs of his contemporary society. As the conditions of later societies change, such guidance may no longer be applicable in its specific instances, because it addressed the Prophet's non-religious functions in that particular society. Nevertheless, extracting general principles from them for the believers of subsequent eras remains possible and viable.

Keywords: Verses of Revelation, Historicity, Transhistoricity, Thematic Diversity of Revelation, Intrinsic Intention, Extrinsic Intentionh



تاریخ‌مندی وحی؛ رویکردها و افق‌های پیش‌رو

 قدرت الله قربانی *  استاد فلسفه دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

چکیده

در باب تاریخ‌مندی وحی عمدتاً دو دیدگاه غالب وجود دارد. دیدگاه اول بر خصلت فراتاریخی همه آیات وحی تأکید دارد و هیچ‌گونه محدودیت یا مرز زمانی و مکانی را برای آن‌ها نمی‌پذیرد. دیدگاه دوم بر تاریخ‌مندی همه یا اکثر آیات وحی و حتی بر خود دین هم تأکید دارد. پیش‌فرض دیدگاه اول، منشأ الهی آیات قرآن، جاودانگی و جامعیت دین اسلام و علم مطلق الهی بر مصالح مخلوقات است که لازمه آن خصلت فراتاریخی بودن آیات وحی است. دیدگاه دوم در اشکال مختلف خود بر تاریخ‌مندی پدیده دین، یا متون دینی یا خوانش دینداران و در شکل حداقلی آن بر برخی آیات فقهی و علمی اشاره دارد. پیش‌فرض دیدگاه دوم ضرورت تکون پیام وحی در ظرف شرایط زمانی، مکانی و فرهنگی مردم عصر نزول است. برخی مشکلات هر دو دیدگاه منجر به تلاش این تحقیق برای ارائه رویکردی تلفیقی-موضوعی با استفاده از مزایای آن دو و دوری از خطای آن‌هاست. در این رویکرد ابتدا تأکید می‌شود که بایستی پیام وحی در درجه اول مطابق ظرفیت فهم مخاطبان اولیه آن نازل گردد، اگرچه مانعی برای وجود سطوح عمیق‌تر آن نیست. دوم اینکه بایستی آیات وحی مبتنی بر محتوای آن‌ها به انواعی چون آیات اعتقادی، اخلاقی، قصص و روایی، احکام و مناسک، علمی، اجتماعی-سیاسی-اقتصادی، زنان، سنت‌های الهی و نظایر آن تفکیک گردد تا محتوای زبان وحی در هریک به‌طور جداگانه بررسی گردد. سوم اینکه بایستی قصد بالذات الهی از ارسال پیام وحی را از قصد بالعرض او تفکیک کرد. این تفکیک کمک می‌کند آیات قرآن را به آیات بالذات و بالعرض تقسیم نمود، درحالی که تنها نوع اول، مقصود بالذات الهی است که بایستی فراتاریخی باشند، اما تاریخ‌مندی نوع دوم آسیبی برای اصالت پیام وحی نیست. چهارم اینکه بایستی از مجموع آیات وحی، آنچه را که حاوی پیام دین است، از آنچه ذاتاً امر دینی نیست، تفکیک نمود. این تفکیک موجب

تاریخ‌مندی وحی؛ رویکردها و افق‌های پیش‌رو؛ قربانی | ۱۲۷

توجه به خصلت فراتاریخی و ذاتی آیات «دینی» و تفاوت آن‌ها از خصلت تاریخ‌مند و غیرذاتی آیات «غیردینی» می‌گردد؛ اگرچه آیات نوع دوم نیز برای تقویت ایمان دینی مؤمنان مفید و مؤثر هستند. نهایتاً اینکه بایستی شئون «دینی» پیامبر (ص) از شئون «غیردینی» و دنیوی او تفکیک گردد که این امر در فهم نحوه عمل او به آیات وحی و سخنانش اهمیت به‌سزایی دارد.

کلیدواژه‌ها: آیات وحی، تاریخ‌مندی، فراتاریخی بودن، تنوع آیات وحی، قصدبالذات، قصدبالعرض.



۱. مقدمه

تاریخ‌مندی دین و آیات وحی مسئله بسیار چالش‌برانگیزی است، همچنین باور به فراتاریخی بودن کلیت دین نیز با چالش‌های مهمی مواجه است. درواقع اعتقاد به هر دو رویکرد، اوصاف، لوازم نظری و عملی و پیامدهای خاص خود را دارد و معتقدان را با چالش‌های مهمی روبرو خواهد ساخت. اعتقاد به فراتاریخی بودن دین در همه آموزه‌ها و احکام آن بایستی بتواند نه تنها کارکرد آموزه‌های دینی را در هر شرایطی، حتی به‌طور مصداقی نشان دهد، بلکه مواردی را هم که ناقض ادعای آن‌هاست، پاسخ دهد. این رویکرد همچنین بایستی بتواند از جهان‌شمولی، ثبات و کلیت آموزه‌ها و آیات وحی در همه زمینه‌های مربوطه دفاع نماید و انتظارات متنوع دینداران را پاسخ داده و قلمرو نسبتاً وسیع کاربردی را برای دین تعریف کرده، از آن دفاع نماید. در مقابل، رویکرد تاریخ‌مندی نیز بایستی بتواند نشان دهد که تاریخ‌مندی موردنظر به کدام بخش دین ناظر است، یعنی ناظر به پیام دین، نصوص دینی، خوانش دینداران از دین یا صرفاً بخشی از احکام و آموزه‌های وحیانی دین است؟ این دیدگاه همچنین با این مسئله مواجه است که اعتقاد به تاریخ‌مندی دین چه تبعات معرفت‌شناختی، هرمنوتیکی، کاربردی و زبان‌شناختی برای الهیات دینی در پی دارد؛ به‌ویژه اینکه ممکن است به نسبی‌گرایی معرفتی و نقض اعتبار معرفتی آموزه‌های وحیانی منجر گردد؟ این دیدگاه همچنین با نظر به ادیانی چون اسلام که مطابق نص آن آخرین دین آسمانی بوده و مدعی مواردی چون جامعیت، جهان‌شمولی، منشأ وحیانی و نظایر آن است، اگر تاریخ‌مندی آیات وحی اثبات گردند، تکلیف کلیت چنین دینی چه می‌شود؟

موارد فوق نشان‌دهنده مخاطره‌آمیز بودن پرسش از تاریخ‌مندی و اعتقاد به آن یا باور به فراتاریخی بودن آیات وحی است، زیرا اتخاذ هر رویکرد لوازم و نتایج نظری، الهیاتی و اعتقادی خاص خود را دارد که فرد معتقد بایستی آن‌ها را بپذیرد. با این ملاحظه در این تحقیق ابتدا به‌طور مختصر به لوازم اقبال به دو رویکرد تاریخ‌مندی و فراتاریخی بودن آموزه‌های وحیانی اشاره خواهد شد، سپس تلاش می‌شود با ترکیب مزایای دو دیدگاه به

دیدگاهی ترکیبی - موضوعی دست یافت که در آن ضمن تقسیم‌بندی استقرایی آیات وحی به انواعی چون اعتقادی، اخلاقی، روایی، عبادی-مناسکی، اجتماعی-سیاسی - اقتصادی، زنان، سنت‌های الهی و نظایر آن بتوان به نظریه‌ای منطقی‌تر دست یافت. به‌منظور حصول نتیجه بهتر از این تقسیم‌بندی موضوعی، در بازشناسی جنبه تاریخی‌مندی آیات وحی از جنبه فراتاریخی آن‌ها، تلاش می‌شود از برخی معیارها تا حد ممکن استفاده گردد. معیار اول، شناسایی زمینه‌های نزول آیات از اهدافی است که آیات ناظر به آن‌ها نازل شده‌اند، معیار دوم تلاش برای شناسایی قصد الهی از ارسال آیات متنوع به دو نوع قصد بالذات و قصد بالعرض، به نظر می‌رسد بتوان از آن برای تفکیک مسئله تاریخی‌مندی یا فراتاریخی بودن آیات قرآن استفاده کرد. معیار سوم تفکیک آیات وحی به آنچه «دینی» است از آنچه «غیردینی» است، اقدام نمود. این تفکیک به ما کمک می‌کند تا بتوان تاریخ‌مندی را به برخی آیات دارای محتوی «غیردینی» و فراتاریخی بودن را به آیات دارای محتوای «دینی» نسبت داد. معیار چهارم توجه به این مهم است که از آنجا که پیامبر اکرم (ص) دریافت‌کننده، ابلاغ‌کننده و عامل به پیام وحی بودند، بایستی شئون «دینی» و «غیردینی» (منظور دنیوی) پیامبر (ص) از هم تفکیک گردد تا بهتر بتوان ماهیت احکام ایجابی و سلبی وحی و به تبع آن سخنان پیامبر (ص) را از منظر تاریخ‌مندی یا فراتاریخی بودن فهمید.

۲. لوازم رویکرد تاریخ‌مند به آیات وحی

رویکرد تاریخ‌مندی دین دارای سطوح و لایه‌های مختلفی است. آن می‌تواند تاریخ‌مندی را به اصل پیام و منشأ دین، به مرحله اخذ و ابلاغ دین، به مرحله اجرا و کارآمدی دین، به خوانش و فهم دینداران از متون دینی و به مرحله بقا و تداوم دین نسبت دهد؛ به عبارت دیگر، تاریخ‌مندی دین می‌تواند هم شامل اصل پیام دین، هم شامل متون و نصوص دینی، هم شخصیت گیرنده پیام وحی، هم شرایط نزول وحی و اجرا و ابلاغ آن گردد. چنین دیدگاهی به‌طور خاص در هرمنوتیک فلسفی گادامر ریشه دارد که در آن وجود انسان، وجودی تاریخ‌مند، زمان‌مند و مکان‌مندی است، لذا تاریخت تخته‌بند هستی آدمی است، متون و نصوص دینی نیز دارای بستری فرهنگی، تاریخی و جغرافیایی هستند و

درون مرزهای آن معنا می‌یابند که از آن به سنت تعبیر می‌گردد. در این دیدگاه نه سنت، نه زبان، نه فهم، نه تجربه، نه وجود آدمی، هیچ‌یک دارای وجودی ثابت و تغییرناپذیر نیستند، بلکه مدام در تغییر و سیلان می‌باشند (واعظی، ۱۳۸۵، ص ۲۱۶-۲۲۰).

در سنت اسلامی برخی متفکران مسلمان ضمن اعتقاد به منشأ الهی و وحیانی قرآن، مواردی چون مراحل نزول قرآن، دریافت آن توسط شخص پیامبر (ص)، ابلاغ آن توسط وی و عمل به دستورهای الهی را تاریخ‌مند می‌دانند. این رویکرد تأکید دارد که با فرض منشأ فرابشری و الهی قرآن، پیام وحی بایستی به زبانی بشری، یعنی زبان عربی، در قالب نظام واژگان عربی عصر نزول و مطابق ظرفیت فکری مردم عرب آن زمان نازل گردد. همچنین می‌توان به تاریخ‌مندی خوانش دینداران از عصر نزول تاکنون نیز استدلال کرد، زیرا همه آن‌ها آیات وحی را در چهارچوب نظام فکری حاکم بر زمان خود می‌فهمیدند و مردم اعصار بعدی نیز دارای چنین خصلتی هستند. در این زمینه به‌طور نمونه می‌توان به دیدگاه نصر حامد ابوزید توجه داشت. او از جهات مختلف قرآن و آموزه‌های دینی را تاریخ‌مند می‌داند. او از حیث اینکه آورنده قرآن انسان است و فهم انسان ذاتاً تاریخی و محکوم به اوضاع و احوال تاریخی است، قرآن را حاصل فهم آورنده آن و در نتیجه تاریخ‌مند می‌داند. همچنین از این حیث که مخاطب عام قرآن انسان‌های تاریخی هستند و قرآن شرایط مخاطبان را لحاظ نموده، قرآن را نیز تاریخ‌مند می‌داند. پس قرآن از این جهت که حاصل دیالکتیک با واقعیت‌های زمانه است، محصولی فرهنگی و تاریخ‌مند است و همچنین از این حیث که معنای متون امری سیال است، محتوای دین نیز امری سیال و در تغییر مدام خواهد بود (ابوزید، ۱۳۸۳، ص ۱۵۵). ابوزید اصرار دارد که قرآن محصول فرهنگی و تاریخی است و اینکه وحی و اسلام، هر دو واقعیتی تاریخی‌اند و قرآن حاصل گفتمان دیالکتیکی با واقعیت‌های زمان خود است (ابوزید، ۱۳۸۳، ص ۱۱۳). ابوزید همچنین تأکید دارد که به واسطه جنبه بشری پیامبر اسلام (ص)، به محض دریافت پیام وحی توسط او، آیات وحی از متنی الهی به متنی انسانی تبدیل می‌گردند که لازمه پذیرش این واقعیت عدم تقدس متن، امکان خطای پیامبر (ص) در مقام دریافت یا ابلاغ

تاریخ‌مندی وحی؛ رویکردها و افق‌های پیش‌رو؛ قربانی | ۱۳۱

وحی و تنزل سطح پیام از متنی الهی و آسمانی به متنی بشری و انسانی است (ابوزید، ۱۳۸۰، ص ۱۲۳؛ ۱۳۸۳، ص ۱۵۵).

هم‌راستا با این دیدگاه، عبدالکریم سروش نیز با تقسیم آموزه‌های اسلام به ذاتی و عرضی، مجموعه‌ی عرضیات آن را تاریخ‌مند می‌داند؛ به این معنا که عرضیات می‌توانستند نباشند، یا باشند و طوری دیگر باشند، چون مقصود اصلی خدا ابلاغ آموزه‌های ذاتی به مؤمنان است، بلکه عرضیات تنها لباس‌هایی بر تن دین هستند که جنبه‌ی زمان‌مند، مکان‌مند و تاریخ‌مندی دین را نشان می‌دهند. به گفته‌ی سروش، خدا مقاصدی ذاتی دارد اما برای بیان آن‌ها لازم است از زبانی خاص، فرهنگی خاص (فرهنگ عربی)، نظام واژگان خاص (عربی)، شیوه‌های خاص (فقه و اخلاق)، مکانی خاص و شرایطی خاص استفاده نماید، درحالی که همه‌ی این عرضی‌ها می‌توانستند گونه‌ای دیگر باشند (سروش، ۱۳۷۸، ص ۸۰). از دید او، با الهام از شاه ولی‌الله دهلوی، احکام فقهی و آداب شرعی و اشکال و صور آئین‌های عبادی و غیرعبادی و مقررات فردی و اجتماعی در اصل تشریعی‌شان مشروط به امور و احوال و شرایط روحی و اجتماعی و جغرافیایی و تاریخی قومی معین بوده‌اند، به‌طوری‌که اگر آن شرایط به گونه‌ی دیگری بودند، آن آداب و احکام و مقررات هم صورت و سامان دیگری می‌گرفتند (سروش، ۱۳۷۸، ص ۷۷-۷۸). در این دیدگاه می‌توان ثبات اصل پیام وحی و تغییرپذیری نحوه‌ی ابلاغ آن توسط پیامبر (ص) را ملاحظه کرد، اما نظریه‌ی متأخر سروش با عنوان «رؤیاهای رسولانه محمد» گامی به‌پیش می‌نهد و بیشتر از اینکه پیامبر را دریافت‌کننده‌ی پیام وحی بداند، او را سازنده و صورت‌دهنده‌ی ماهیت آن معرفی می‌کند (drsoroush.com). لذا طبق این نگرش، قرآن بیشتر از اینکه وحی مستقیم الهی باشد، نوعی الهام یا القای الهی است که کمیت و کیفیت آن در تجربه‌ی دینی پیامبر (ص) تعیین می‌گردد. پس همه‌ی آنچه از وحی قرآنی به ما رسیده تحت تأثیر شخصیت پیامبر (ص) و قدرت او در دریافت درست الهام الهی و صورت‌بندی حقیقی آن است.

اگرچه دیدگاه تاریخ‌مندی دین که مختصری از اوصاف آن بیان شد، بصیرت‌هایی را در باب ماهیت پیام وحی بر ما می‌گشاید، اما مشکلات متعدد آن مانع از پذیرش تمام‌عیار

آن می‌گردد، به‌ویژه اگر به متون الهی چون قرآن متوجه شویم، این دیدگاه در انتساب تاریخ‌مندی به کلیت دین اسلام و قرآن توفیق چندانی ندارد. اول اینکه، لازم به توضیح است که اصل پیام الهی که همان دعوت به توحید است، هیچ‌گاه تاریخ‌مند نیست، بلکه همهٔ ادیان الهی حتی در شرایط مختلف تاریخی و جغرافیایی و خطاب به مخاطبان مختلف تنها همین پیام را ابلاغ کردند. درواقع باورهای چون ایمان به خدای واحد (اخلاص/۱-۴)، ایمان به جهان آخرت (بقره/۴) و انجام عمل صالح (کهف/۳۰) مواردی نیستند که دچار موج تاریخ‌مندی گردند، زیرا نه‌تنها همهٔ انبیاء الهی مخاطبان خود را به چنین پیام‌های رهایی‌بخشی دعوت کردند بلکه فطرت طبیعی عمدهٔ مخاطبان نیز توان درک چنین پیام‌هایی را داشت (روم/۳۰). دوم اینکه، چرا خدایی که خالق ما انسان‌ها با همهٔ اوصاف مادی و معنوی است، نتواند پیام خود را همان‌طور که مقصود اوست به ما برساند. چرا بایستی بپذیریم که استفاده از زبان بشری، مانند زبان عربی، مانع و حجابی بر اصل پیام است و نمی‌گذارد پیام الهی همان‌گونه که موردنظر خداست به ما ابلاغ گردد؟ اشکال دیگر این دیدگاه آن است که با محتوای آیات قرآنی سازگار نیست، یعنی درحالی که قرآن بر جنبهٔ وحیانی بودن خود تأکید دارد (شعراء/۱۹۲-۱۹۴) و اینکه بیان آیات وحی شده برای مؤمنان از سوی پیامبر (ص) مطابق خواستهٔ او نیست، بلکه طبق ارادهٔ الهی است و نیز قرآن نه‌تنها نزول وحی از سوی خداست بلکه خود خداحافظ آن است (حجر/۹)، ولی حامیان این دیدگاه بر تجربهٔ دینی بودن، نقش فعال پیامبر (ص) در ماهیت وحی یا محدودیت‌های زبانی تأکید دارند که با منطق آیات مربوطه سازگار نیست (رک: نجم/۳-۷ و ۸-۱۰؛ نحل/۴۴؛ شعراء/۱۹۲-۱۹۵؛ احقاف/۹؛ اعراف/۲۰۳؛ آل عمران/۱۰۸؛ عنکبوت/۴۵؛ نساء/۸۲؛ انعام/۱۱۵؛ فصلت/۴۲؛ حجر/۹).

خلاصه اینکه دیدگاه تاریخ‌مندی دین و آیات وحی باوجود اینکه می‌تواند پرتوهای روشنی بر نگاه ما به آموزه‌های قرآنی بیفکند، با نظر به کلیت قرآن و محتوای آیات آن، دیدگاه قابل قبولی نیست، زیرا نه‌تنها با مدعای متن الهی سازگار نیست، بلکه پذیرش آن موجب تسری نسبی در همهٔ ارکان دین، به‌ویژه خود پیام الهی شده، نهایتاً دینی مانند

اسلام که ادعای خاتمیت و جهان‌شمولی و جامعیت دارد از همه هستی خود ساقط می‌گردد. همچنین این دیدگاه منشأ الهی دین را از بین برده، آن را به دینی دارای منشأ انسانی و مطابق تمایلات بشری مبدل می‌سازد، جوهرهٔ ادیان که همان پیام اصلی آنهاست مطابق سلیقه انسان‌ها دچار تغییرپذیری و نسبیت می‌گردد و پرسش از راه حقیقت و رستگاری که پاسخ آن برعهدهٔ دین است، معنای حقیقی خود را از دست می‌دهد.

۳. رویکرد فراتاریخی به آیات وحی

رویکرد فراتاریخی بودن آیات وحی، رویکرد غالب عمدهٔ عالمان سستی در باب محتوای آیات قرآن است. این رویکرد بر مبانی مهمی چون منشأ الهی داشتن قرآن، اینکه آیات وحی عین سخنان خدا است که بر قلب پیامبر (ص) نازل شده است، اینکه قرآن تبیان‌کنندهٔ کلیات و همهٔ احتیاجات انسان در آن بیان شده است، اینکه قرآن متن جاوید برای جامعهٔ دین خاتم است که به‌طور جهان‌شمول آموزه‌های موردنیاز ما در آن تبیین شده است. حامیان این دیدگاه برای اثبات ادعای خود به آیاتی از سوره‌هایی چون: انعام/۳۸؛ مائده/۳؛ نحل/۸۹ و ۴۴؛ حشر/۷؛ سبا/۲۸؛ و انبیاء/۱۰۷ استناد می‌کنند. این رویکرد همچنین بر وحی قرآن به زبان عربی با همین الفاظ موجود از سوی خدا تأکید دارد و پیامبر را علت قابل‌وحی می‌داند که صرفاً پذیرندهٔ وحی است نه علت فاعلی آن. ضمن اینکه مطابق مفاد برخی آیات قرآن (نجم/۳-۴) بر این مهم تأکید دارند که نه تنها قرآن وحی الهی است بلکه دریافت و ابلاغ آن عاری از هرگونه هوی و هوس بشری پیامبر (ص) است. در این دیدگاه تأکید می‌گردد که همهٔ آیات وحی، اعم از آیات اعتقادی، اخلاقی، احکام و نظایر آن، دارای صفت اعتبار یکسان و دائمی فراتاریخی هستند و هیچ‌گاه مورد ابطال قرار نخواهند گرفت. طرفداران این دیدگاه با استناد به برخی آیات قرآن (مانند: فصلت/۴۲؛ جن/۲۸، ۲۶)، بر عدم وقوع هرگونه خطا و بطلان در قرآن تأکید دارند. لذا حق مطلق بودن مفاد همهٔ آیات قرآن خود دلیل بر اعتبار تام آنها در همهٔ زمان‌هاست. همچنین این دیدگاه تأکید دارد که نزول قرآن به زبان عربی دلیل بر حدوث و تأخر آن بر فرهنگ و شرایط زمان نزول نیست، بلکه آنها قرآن را حقیقتی متقدم بر واقعیت‌های زمان نزول و موجود در

لوح محفوظ (بروج/۲۲) می‌دانند که علم آن نزد حق تعالی است. پس اصل قرآن امری مافوق زمان و مکان بوده است. نتیجه اینکه نه محتوای قرآن تاریخی است نه الفاظ و متن آن، بلکه هر دو مقدم بر شرایط زمان نزول در علم الهی محقق بوده‌اند (عرب صالحی، ۱۳۸۷، ص ۲۷۶). در این دیدگاه با استناد به برخی آیات قرآن (مانند: نحل/۹۰؛ اعراف/۲۹؛ مائده/۹۰) استدلال می‌شود که آیات الهی در باب احکام مکلفین تابع مصالح و مفساد ذاتی و نفس‌الامری در متعلق خودند نه مصلحت‌های عارضی و موقتی و محلی، لذا دارای ویژگی همه‌جایی و جهان‌شمولی و زمان‌شمولی هستند (عرب صالحی، ۱۳۸۷، ص ۳۵۲). در این دیدگاه همچنین بر کمال، ثبات و تغییرناپذیری آیات الهی با استناد به برخی آیات (انعام/۱۱۵)، تأکید می‌گردد.

حامیان این دیدگاه همچنین به احادیثی از پیامبر اکرم (ص) و امامان شیعه استناد می‌کنند که آن احادیث بر ثبات، جامعیت، جهان‌شمولی، فرازمانی بودن آیات وحی دلالت دارند. در این زمینه به‌طور خاص می‌توان به حدیث روایت‌شده از امام باقر (ع) اشاره کرد که ایشان فرمودند: «اگر با مرگ قومی که آیه‌ای در شأن او نازل شده، آیه هم بمیرد، دیگر چیزی از قرآن باقی نمی‌ماند؛ ولی قرآن مادام که آسمان‌ها و زمین پابرجاست، همچون روز اول آن زنده و باقی خواهد بود» (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۷۳؛ حکیمی، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۱۴۹). در روایاتی مشابه از امامان دیگر بر مواردی چون بیان همه نیازهای انسان‌ها در قرآن، کامل بودن آن برای تأمین احتیاجات مردم تأکید شده است. در این زمینه در روایتی منقول از امام رضا (ع) آمده است که قرآن با مرور ایام کهنه نمی‌شود و با گردش بر زبان‌ها نحیف و لاغر نمی‌شود؛ زیرا مخصوص زمان خاصی نیست، بلکه برهانی راهگشا و حجت بر هر انسانی است (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۱۷، ص ۲۱۰). نهایتاً اینکه معتقدان به این دیدگاه بر روایتی مهم تأکید فراوان دارند که در آن از پیامبر اکرم (ص) و نیز امام صادق (ع) نقل شده است که حلال و حرام او که در کتاب الهی بیان شده است تا روز قیامت تغییر نخواهد کرد، بلکه ثابت است (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۵۸؛ ج ۲، ص ۱۷).

خلاصه اینکه از منظر حامیان رویکرد فراتاریخی به آیات وحی، نه تنها آیات الهی با همین شکل از سوی خداوند بر قلب پیامبر نازل شده‌اند، بلکه به دلیل منشأ وحیانی آن‌ها و مسبوقیت آن‌ها بر شرایط زمان نزول، قرار داشتن آن‌ها در لوح محفوظ، احاطه خداوند به مصلحت بندگان، جامعیت و جهان‌شمولی وحی الهی و اوصاف دیگر، اولاً همه نیازهای اساسی بشر برای همه زمان‌ها و مکان‌ها در آن منظور شده است و تطورات زمان و مکان هیچ‌گونه دلیلی بر انقضای اعتبار این گونه آیات الهی نیست؛ زیرا اگرچه بیشتر آیات وحی دارای برخی اسباب نزول هستند، اما این اسباب نزول دلیل بر محدودیت محتوی آیات بر همان شرایط نزول نیستند بلکه همه آیات دارای پیام‌ها و محتوی‌های جهانی، فراتاریخی و فرازمانی و فرافرهنگی هستند که لازمه دینی خاتم چون اسلام است؛ بنابراین طبق این دیدگاه اسلام بما هو اسلام و شریعت بما هو شریعت، امری فرازمان و فرامکان است که مشمول مرور زمان نمی‌شود و آنچه را خداوند بر پیامبر اسلام (ص) وحی می‌کند و آنچه رسول خدا از جانب خدا تشریع می‌کند، برای همه زمان‌ها و مکانهاست (عرب‌صالحی، ۱۳۸۷، ص ۳۹۹). آن‌ها تأکید دارند که نوع احکام شریعت هم از قضایای حقیقه‌اند و حکم روی عناوین کلی می‌رود و عناوین کلی زمان‌مند و تاریخ‌مند نیستند. آنچه تاریخ‌مند است مصادیق این عنوان‌هاست، در حالی که تغییر مصداق هیچ تأثیری بر اصل حکم نخواهد داشت (عرب‌صالحی، ۱۳۸۷، ص ۳۶۸). البته برخی از طرفداران این دیدگاه به‌طور موردی تاریخ‌مندی تعداد بسیار اندکی از آیات را از آن‌رو می‌پذیرند که متعلق حکم آن آیات ممکن است در شرایط کنونی وجود نداشته باشند. آن‌ها از این وضعیت به حکم متغیری تعبیر می‌کنند که برای مصلحت موقت تشریع شده و چون اکنون مصلحت آن موجود نیست، خود حکم هم موضوعیت ندارد (معرفت، ۱۴۲۴ ق، ص ۱۴۰).

اگرچه این دیدگاه تلاش کرده است تا از الهی بودن و تقدس و کلیت و جهان‌شمولی کتاب الهی دفاع کند، اما با همه مزایای خود از برخی مشکلات رنج می‌برد. ازجمله اینکه منشأ الهی داشتن قرآن منافاتی با تنوع آموزه‌های آن در موضوعات مختلف نیست، یعنی می‌توان پذیرفت درعین حال که قرآن سخن خداست، آن درباره موضوعی

سخن گفته باشد که جنبه بشری دارد، مانند زندگی مورچگان یا آفرینش کوه‌ها. همچنین الهی بودن قرآن مانع توجه آن به فرهنگ و نظام فکری مردم زمان نزول نیست، زیرا قرآن همان‌طور که خود در آیه ۴ سوره ابراهیم می‌گوید که رسولان فرستاده شده، لزوماً مطابق زبان قوم خود سخن می‌گویند، پس لازمه اولیه فهم‌پذیری قرآن توسط مخاطبان اولیه آن این است که مطابق ظرفیت زبانی، فکری و فرهنگی عرب عصر نزول نازل شده باشد تا برای عقول عامه و عرفی آن‌ها قابل فهم باشد. اگرچه این امر نافی سطوح عمیق‌تر آیات الهی نیست که مردمان اعصار بعدی یا راسخون در علم به آن سطوح آگاه هستند. همچنین بایستی توجه داشت که لازمه جهان‌شمولی قرآن توجه آن به نیازهای ثابت و متغیر مخاطبان اولیه و مردم اعصار بعدی است، به همین دلیل صرف اشاره قرآن به امور ثابت و بیان کلیات حاکم بر امور متغیر کفایت می‌کند. لذا لازم نیست در کتاب الهی جزئیات مصادیق نیازهای مخاطبان اولیه ذکر گردد؛ به عبارت دیگر، تنوع مسائل اعتقادی، اخلاقی، اجتماعی، سیاسی، علمی، مناسکی، روایی و فرهنگی مردم زمان نزول و اعصار بعدی موجب آن است که قرآن فقط به قدر کفایت به مسائل زمان نزول توجه کند؛ ضمن اینکه بیان قرآنی درباره مسائل زمان نزول نیز، حتی با فرض منشأ الهی قرآن، بایستی در ظرف گفتمان اجتماعی-سیاسی و فرهنگی مردم آن عصر قابل فهم و پذیرش باشد. نتیجه اینکه تأکید خدا بر مطابقت زبان وحی و پیامبر (ص) با زبان قوم خودش درواقع به معنای لزوم استفاده قرآن در قالب الفاظ وحی و سخن گفتن پیامبر مطابق زبان عرفی مردم زمان خودش است. چنین لازمه‌ای به‌طور طبیعی می‌تواند منجر به نزول برخی آیات وحی گردد که عمدتاً ناظر به همان شرایط و به گفتمان فکری عصر نزول است نه لزوماً همه اعصار بعدی. علت چنین استدلالی شواهد فراوان آیات قرآنی است که دقیقاً ناظر به عادات، عرف‌ها، مناسبت‌ها، روابط، قراردادهای، قوانین، رسوم و سنت‌های اجتماعی عرب آن زمان است که بعضاً مورد تأیید قرآن قرار می‌گیرند یا اصلاح شده حکم جدیدی ابلاغ می‌گردد. در این زمینه به‌طور خاص می‌توان به بیشتر آیات مربوط به زنان اشاره کرد که دقیقاً به جایگاه و منزلت زن در گفتمان مردم عصر نزول ناظر است (بروج/۲۲؛ حدید/۱۳).

همچنین می‌توان به آیات مربوط به قصاص و دیه (مائده/۴۵)، شهادت (نساء/۳۵)، صلح (انفال/۶۱)، جنگ (حج/۳۹)، حجاب (نور/۳۱؛ احزاب/۵۹)، تعدد زوجات (نساء/۳)، معاملات اقتصادی (بقره/۲۸۲)، برده‌داری (نور/۳۳) و نظایر آن اشاره داشت که دقیقاً ناظر به اوضاع و شرایط زندگی مردم عصر نزول است. در نتیجه با تغییر مجموعه شرایط اجتماعی و سیاسی و درواقع تحول گفتمان بشری از عصر نزول به اعصار بعدی، بایستی موردبررسی مجدد قرار گیرد که چنین احکامی امکان استفاده دارند یا نه.

نتیجه اینکه طرفداران رویکرد فراتاریخی بودن آیات وحی نتوانسته‌اند بین فراتاریخی بودن کلیت پیام وحی با فراتاریخی بودن تک‌تک آیات آن تفاوت بگذارند، اینکه قرآن به‌عنوان یک کتاب الهی حاوی پیامی جاودانی، ازلی، ابدی، فراتاریخی، جهان‌شمول و همیشگی است، متفاوت است از اینکه ادعا کنیم پس همه آیات الهی هم بایستی لزوماً فراتاریخی باشند، بلکه برعکس می‌توان به محتوای کلی فراتاریخی قرآن اعتقاد داشت و در عین حال تاریخ‌مندی برخی آیات آن را پذیرفت؛ زیرا مجموعه آیات قرآن به جوانب مختلف زندگی انسان ناظر هستند که تغییرپذیری این جوانب موجب این می‌شود که همواره نتوان حکمی مصداقی از قرآن برای آن‌ها یافت، ولی می‌توان روح حاکم بر آموزه‌های قرآن را، در عین تغییرپذیری مسائل زندگی انسان، ثابت و تغییرناپذیر و فراتاریخی دانست.

۴. تنوع آیات قرآن، لازمه رویکرد تلفیقی-موضوعی

با نظر به چالش‌هایی که هر دو دیدگاه تاریخ‌مندی و فراتاریخی بودن آیات وحی با آن‌ها مواجه هستند، در اینجا به رویکردی تلفیقی-موضوعی اقبال می‌گردد که آن تلاش دارد تا از مزایای این دو دیدگاه بهره‌مند گردد و تا آنجا که ممکن است از معایب آن‌ها اجتناب نماید. اولین گام این رویکرد توجه به تنوع موضوعی آیات وحی و تمرکز بر محتوای آن‌هاست تا مشخص گردد که هر گروه از آیات الهی در موضوعات مختلف، در باب مسئله تاریخ‌مندی یا فراتاریخی بودن چه ویژگی‌هایی دارند. در این زمینه به روش استقرایی آیات قرآنی به موضوعاتی چون فلسفی-اعتقادی، اخلاقی، عبادی-احکام (فقهی)،

روایی-قصص (تاریخی)، اجتماعی-سیاسی-اقتصادی، علمی، زنان و سنت‌های الهی تقسیم می‌گردد. این تقسیم‌بندی کمک می‌کند تا با بازشناسی خصوصیات کلی هر دسته آیات قرآن، بهتر بتوان در باب تاریخ‌مندی یا فراتاریخی بودن آن‌ها قضاوت کرد و از خلط ویژگی‌های آن‌ها باهم اجتناب نمود؛ به عبارت دیگر این تقسیم‌بندی کمک می‌کند تا بهتر بتوان فهمید که شأن نزول این گونه آیات چیست؟ دلالت و پیام ناشی از آن‌ها محدود، موقتی و تاریخ‌مند است یا اینکه فراتاریخی و فرازمانی و فرامکانی است؟

۱-۴. آیات فلسفی-اعتقادی

به نظر می‌رسد آیات فلسفی و اعتقادی آیاتی هستند مربوط به اوصاف الهی، توحید در ابعاد مختلف آن، فاعلیت الهی، جهان غیب، ملائکه، آیات معاد و همه اوصاف آن، آیات مربوط به نبوت و اختصاصات آن، منشأ الهی قرآن و نظایر آن‌ها که درمجموع خداشناسی توحیدی را تشکیل می‌دهند و بخش اعظمی از قرآن را شامل می‌گردند؛ به عبارت دیگر مجموعه آیات اعتقادی بیانگر اصول کلی، بنیادین و ثابت نظام اعتقادی اسلامی هستند که در قرآن وجود دارند. برای نمونه آیاتی که بر وحدانیت خدا (اخلاص/۱؛ بقره/۱۶۳)، بی‌نیازی خدا (اخلاص/۲؛ زمر/۷)، بساطت الهی (شوری/۱۱؛ اخلاص/۴)، توحید نظری و عملی (ابراهیم/۱۰؛ فاتحه/۵؛ انعام/۱۶۲)، توحید فاعلی (صافات/۹۶)، صفات ذاتی و فعلی خدا (نساء/۱۷؛ بقره/۲۵۵؛ ابراهیم/۳۲)، حقیقت قیامت (آل عمران/۱۸۵؛ عنکبوت/۵۷)، مسائل قیامت (حج: ۷؛ انفطار/۱۳-۱۴)، حقیقت مرگ (زمر/۳۰)، عالم فرشتگان (فاطر/۱)، ضرورت ارسال رسولان الهی (نساء/۱۶۵)، مسئله وحی به آن‌ها، وحیانی بودن کتاب الهی (نساء/۱۶۳) و نظایر آن دلالت دارند، در زمره آیات اعتقادی قرار می‌گیرند.

اکنون با نظر به ماهیت این گونه آیات و ویژگی‌هایی که دارند به وضوح روشن است که چنین آیاتی نه تنها حجم عظیمی از قرآن را به خود اختصاص داده‌اند، بلکه غرض اصلی از ارسال رسولان الهی به سوی ما هستند. نتیجه این ویژگی آن است که تاریخ‌مندی این گونه آیات هیچ گونه توجیه منطقی ندارد، بلکه به واسطه پیام مبنایی و اساسی که این گونه آیات حامل آن هستند، قطعاً چنین آیاتی در زمره آیات فراتاریخی، فرازمانی و

فرامکانی قرار می‌گیرند؛ زیرا لازمه فراتاریخی بودن این گونه آیات محتوای فراتاریخی، جهان‌شمول، ازلی، ابدی، ثابت و تغییرناپذیر آن‌هاست. در نتیجه اینکه این گونه آیات در چه فضا و شرایطی و بر چه مخاطبانی و به چه زبانی نازل شده‌اند، هیچ تأثیری در محتوای جهان‌شمول و فراتاریخی آن‌ها ندارد. همچنین اهمیت خاص این گونه آیات اشتمال آن‌ها بر ابلاغ پیام اصلی وحی، یعنی توحید و خداباوری و آخرت‌باوری به مخاطبان اعصار مختلف است. تأثیر عامل زمان و مکان نه در ماهیت پیام این گونه آیات است، بلکه تنها در توفیق مخاطبان در فهم ماهیت پیام آیات در سطوح مختلف است. پس مسئله تاریخ‌مندی این گونه آیات به کلی منتفی است، ولی تاریخ‌مندی فهم مخاطبان امری ممکن است، زیرا مخاطبان آیات الهی تحت تأثیر عوامل مختلف معرفتی و غیرمعرفتی به خوانش‌های متنوعی از این گونه آیات می‌پردازند.

۲-۴. آیات اخلاقی

آیات اخلاقی آن دسته از آیات قرآنی هستند که به مواردی چون مبانی اخلاق، اصول اخلاقی، مصادیق رفتارهای اخلاقی، ارتباط اخلاق با خداباوری و آخرت‌باوری، نتایج افعال اخلاقی و ضمانت آن‌ها توسط خدا اشاره دارند. در این زمینه با مراجعه به قرآن با موضوعات مهم و متنوعی در زمینه اخلاق مواجه می‌شویم از جمله اینکه درباره عدالت (نساء/ ۵۸)، راستگویی (احزاب/ ۷۰؛ اسراء/ ۳۶)، صداقت، وفای به عهد (اسراء/ ۳۴؛ مائده/ ۱)، دوری از ظلم، ایثار و فداکاری، حسن خلق، بخشندگی (شوری/ ۴۰؛ آل عمران/ ۱۳۴)، مهربانی (نساء/ ۳۶)، نیکی به دیگران (توبه/ ۷۱)، دستگیری از مستمندان (بقره/ ۱۷۷)، فروتنی و تواضع (بقره/ ۸۳) و نظایر آن‌ها آموزه‌های مهمی وجود دارد. نکته مهم در باب آیات اخلاقی قرآن ارتباط آن‌ها با مواردی چون ایمان به خدای اخلاقی و جهان غیب، ضرورت مسئولیت‌پذیری اخلاقی انسان (زلزله/ ۷)، جنبه سازندگی و تعالی‌بخشی اخلاق قرآنی (شمس/ ۹)، جامع‌نگری و توازن، ارتباط اخلاق با ارزش‌های متعالی (حجرات/ ۱۳)، هماهنگی اخلاق با فطرت بشری و امثال آن‌هاست. به همین دلیل آیات اخلاقی قرآن آیاتی فراتاریخی، فرازمانی و فرامکانی هستند، زیرا معرفی مبانی یا اصول حاکم بر اخلاق توسط

قرآن تحت قیود زمانی یا مکانی نیست، بلکه در هر شرایطی قابل تمسک و استفاده است. اهمیت اخلاق در ابعاد جهان‌شمول و جهانی آن تا جایی است که حتی آیات اعتقادی، اجتماعی، سیاسی، عبادی و اقتصادی نیز دارای اوصاف و پیام‌های اخلاقی هستند، مواردی مانند اینکه خدا به کسی ظلم نمی‌کند (نحل/۹۰)، بلکه همواره نسبت به بندگان خود عادل است (نساء/۴۰)، لزوم رعایت عدالت در مناسبات اجتماعی (مائده/۸) و دادوستدهای اقتصادی (نساء/۵۸) و خانوادگی (نساء/۱۹؛ لقمان/۱۴)، لزوم رعایت اصل راستگویی و صداقت در همه ابعاد زندگی (توبه/۱۱۹)، پرهیز از زیاده‌روی در عبادات و عمل به احکام دینی (بقره/۱۴۳)، رعایت حقوق اجتماعی انسان‌ها (انفال/۲۷)، حتی دشمنان، در عرصه اجتماع و حتی در جنگ‌ها (بقره/۱۹۰؛ انسان/۸)، دوری از تکبر در همه ابعاد زندگی (لقمان/۱۸؛ اسراء/۳۷)، تنها نمونه‌هایی از معیارهای اخلاقی جهان‌شمول قرآنی است که قید زمان و مکان بر نمی‌دارد، بلکه اصالتاً فراتاریخی است. ضمن اینکه از مزایای آیات اخلاقی قرآن نه تنها بیان نتایج و پیامدهای دنیوی، بلکه تضمین نتایج اخروی اعمال اخلاقی بندگان است که چنین مواردی، در واقع نشان‌دهنده، اخلاقی بودن خدا به عنوان خالق انسان و جهان است. البته ممکن است برخی مصادیق رفتار اخلاقی خوب و بد در طول تاریخ تغییر کند که این مسئله برای آیات قرآن اهمیت چندانی ندارد، زیرا آنچه در این آیات مهم است، ابتدای مبانی اخلاق و رفتارهای اخلاقی بر خدا باوری و رنگ الهی داشتن اخلاق انسان‌هاست که البته آموزه آخرت باوری معنای متعالی‌ای به اخلاق ما اعطا می‌کند. به همین دلیل بخش زیادی از آیات قصص قرآنی نیز دارای مضامین اخلاقی هستند و برای معرفی و تعالی اخلاق بکار گرفته شده‌اند.

پس نتیجه اینکه آیات اخلاقی قرآن که نه تنها حجم عظیمی از این کتاب الهی را به خود اختصاص داده‌اند بلکه حتی در مضامین دیگر آیات نیز حضور دارند، به دلیل داشتن آموزه‌ها و دلالت‌های فراتاریخی و جهان‌شمول، امکان ندارد که دچار چالش تاریخ‌مندی شوند، بلکه اساساً جنبه کلیت و جهان‌شمولی عمده موازین اخلاق بشری، به طور متعالی‌تر و کامل‌تری در آیات اخلاقی قرآن با ذکر مبانی، اوصاف، اصول، مصادیق و نتایج مترتب بر

آنها بیان شده است تا همواره بر زندگی انسان‌های همهٔ اعصار در فرهنگ‌های مختلف پرتوافکنی کنند.

۳-۴. آیات قصص الانبیاء

دستهٔ سوم از آیات قرآن را آیات قصص الانبیاء تشکیل می‌دهند. در این آیات سرگذشت برخی پیامبران بزرگ مانند حضرت آدم، نوح، ابراهیم، موسی، عیسی، شعیب، یعقوب، یوسف، یونس، هارون و زکریا مورد بازخوانی و شرح مختصری قرار می‌گیرند. نکتهٔ مهم در این گونه آیات نه صرف داستان‌گویی قرآن است، بلکه توجه به داستان سرگذشت پیامبران پیشین به‌منظور معرفی آموزه‌های مهم اخلاقی، اعتقادی، سیاسی، اجتماعی و تذکر قانون‌مندی‌های حاکم بر سرنوشت امت‌های گذشته و حتی آینده است (رعد/۱۱؛ نور/۵۵). در این زمینه می‌توان به آموزه‌های مهمی چون عبرت‌گیری از سرنوشت آنها (یوسف/۱۱؛ هود/۱۲۰)، تذکر دعوت به توحید و آخرت‌باوری (اعراف/۵۹) و نتایج عبودیت یا عصیان امت‌های گذشته (غافر/۸۲؛ هود/۱۱۷)، شناسایی علل پیروی و عصیان امت‌های گذشته به‌عنوان سنتی الهی، اینکه پیروزی نتیجهٔ پیروی از حق است و اینکه رفتارهای اخلاقی و غیراخلاقی انسان‌ها چه پیامدهایی می‌تواند داشته باشد. پس در قصص قرآن، خود داستان جنبه بالعرض دارد، به همین دلیل برخی داستان‌های پیامبران در قرآن به‌طور ناتمام رها شده است، بلکه آن داستان‌ها به‌عنوان ابزاری برای بیان برخی آموزه‌های اعتقادی و اخلاقی جهان‌شمول مورد استفاده قرار گرفته است. نتیجه اینکه در قرآن، تمرکز بر پیام تربیتی و توحیدی است، نه صرف نقل جزئیات داستانی تاریخی و اینکه شخصیت‌های قصص قرآنی به‌عنوان الگوهای اخلاقی و ایمانی معرفی شده‌اند نه اینکه محور و مبنای قصه باشند. با این توضیح، قطعاً محتوای حاصل از قصص انبیاء که شامل آموزه‌های اعتقادی و اخلاقی و تذکر سنت‌های الهی است، دارای ویژگی جهان‌شمولی، فراتاریخی، فرازمانی و فرامکانی است و برای همهٔ امت‌ها در همهٔ شرایط کاربرد دارد و لذا تاریخ‌مند نیست. با این حال می‌توان از تاریخ‌مندی خود قصص قرآنی نیز پرسش کرد؛ یعنی آیا طرح داستان سرگذشت پیامبرانی خاص که نامشان در قرآن آمده است، نیز امری ذاتی آیات قرآنی

است و منظور بالذات الهی است یا اینکه قصص انبیاء مذکور امری عرضی و مورد قصد بالعرض الهی است، بلکه فقط نتایج حاصل از روایت قصص قصد بالذات الهی است؟ در پاسخ به این سؤال به نظر می‌رسد انتخاب قصه مورد نظر از سوی خدا، یعنی اینکه داستان سرگذشت کدام پیامبر را بازگویی کند، امری عرضی و مقصود بالعرض الهی است؛ یعنی این امکان برای خدا وجود داشت که به جای داستان پیامبران مذکور در قرآن، داستان پیامبران دیگری را انتخاب می‌کرد، یا درباره همین پیامبران بخش‌های دیگری از سرگذشت آن‌ها را بازگویی می‌کرد؛ اما اینکه خدای متعال داستان سرگذشت این پیامبران را با این گونه کمیت و کیفیت بیان کرده است به حکمت، علم و اراده الهی بستگی دارد، چراکه او بهتر از ما می‌داند که بازگویی سرگذشت کدام پیامبر و امت او برای استخراج آموزه‌های مهم اعتقادی و اخلاقی برای امت‌های آینده مناسب‌تر است و ثمرات نیکویی دارد. پس اساساً این مسئله از دایره پرسش از تاریخ‌مندی خارج می‌گردد و تاریخ‌مندی درباره آن موضوعیت ندارد. همچنین با نظر به مسئله تاریخ‌مندی متون دینی و امکان اسطوره‌ای تلقی کردن آن‌ها، به طور خاص درباره آیات قصص الانبیاء در قرآن می‌توان استدلال کرد با توجه به تأکید خود قرآن بر منشأ الهی داشتن و اینکه آن وحی مستقیم الهی است و خدایی که در آن معرفی می‌شود خدایی صادق و راستگوست، می‌توان به صدق و مطابقت با واقع داستان‌های قرآنی اعتقاد داشت، چراکه دروغ‌گویی و سخن کذب از خدای متعال به هر طریقی محال است. پس محتوای داستان‌های انبیاء نیز به دلیل اینکه راوی آن‌ها راستگوست، از اتهام کذب یا اسطوره‌ای بودن مبری هستند و این ویژگی تاریخ‌مندی نیز شامل آن‌ها نمی‌شود.

۴-۴. آیات علمی

آیات علمی قرآن بخش مهمی از آیات این کتاب الهی را به خود اختصاص می‌دهد. این آیات درباره نحوه آفرینش و کارکرد موجوداتی چون کوه‌ها (نحل/۱۵)، دریاها (فرقان/۵۳)، حیواناتی مانند مورچه و زنبور عسل و شتر (نحل/۶۸؛ غاشیه/۱۷)، گیاهان، درختان (عبس/۲۴-۳۲؛ نحل/۱۱)، کره زمین (طه/۵۳؛ نازعات/۳۰)، آسمان و دیگر کرات

و ستارگان (ملک/۳-۵؛ صافات/۶)، خورشید (یس/۳۸-۴۰؛ فرقان/۶۱)، ماه و تکنون جنین در شکم مادر تا تولد کامل نوزاد (مؤمنون/۱۲-۱۴؛ زمر/۶) و نظایر آن‌ها اطلاعات ارزشمندی را در اختیار ما قرار می‌دهند. قرآن در ضمن آگاهی‌دهی دربارهٔ کمیت و کیفیت خلقت مخلوقات و نحوه و ساختار نظام زندگی آن‌ها، بر فلسفه و هدف از آفرینش آن‌ها هم برای انسان بصیرت‌های ارزشمندی را به ما اعطا می‌کند. همچنین در این کتاب الهی برخی اسرار علمی مورد اشاره قرار گرفته است که قرن‌ها بعد در اثر پیشرفت‌های علمی بشر برخی از آن‌ها آشکار گردید. نهایتاً اینکه هدف از آموزه‌های علمی-جهان‌شناختی قرآن دعوت ما به خداشناسی از طریق شناخت نعمات آفریدهٔ او در عالم هستی است. قرآن همچنین نحوهٔ زندگی فردی و اجتماعی برخی مخلوقات مادی، یا روابط و قوانین علی و معلولی حاکم بر جهان ماده را توضیح می‌دهد. برای مثال به حرکت خورشید (یس/۳۸)، معرفی خورشید به عنوان چراغی فروزان (فرقان/۶۱)، به گستردگی بیکران و لایه‌های متعدد آسمان (ذاریات/۴۷؛ ملک/۳)، به هموار و مناسب بودن زمین برای زیست انسانی و وقوع زلزله و تغییرات دیگر در آن (نبأ/۶؛ زلزال/۱-۲)، به وجود دریاهایی با مرزهای مشخص نادیدنی و غیرقابل التقاط به هم (فرقان/۵۳؛ الرحمن/۱۹-۲۰)، به کوه‌ها به عنوان پایهٔ زمین و مانع ناپایداری آن (نبأ/۷؛ لقمان/۱۰)، به نظم اجتماعی زندگی مورچگان (نمل/۱۸)، به هدایت الهی زنبوران عسل و خاصیت شفابخشی عسل (نحل/۶۸-۶۹)، به قانونمندی‌های حاکم بر جهان ماده (الرحمن/۷-۸) و به مراحل رشد جنین در شکم مادر (مؤمنون/۱۲-۱۴؛ حج/۵)، اشارات دقیق و ارزشمندی دارد.

اکنون بایستی توجه داشت که وجود تعداد فراوان آیات علمی در قرآن دال بر اینکه قرآن کتابی علمی است، نیست؛ بلکه توجه به این نکتهٔ مهم ضروری است که قرآن کتابی دینی است برای هدایت بشر به سوی خداشناسی. در نتیجه به کارگیری آیات علمی نه برای گشودن بحثی علمی برای انسان‌ها، بلکه آگاهی‌دهی به آن‌ها دربارهٔ جهانی است که مخلوق خدای مهربان است. پس اصل وجود آیات علمی قصد بالعرض الهی برای مقصود بالذات دیگری که همان هدایت بشر به سوی خداست. براین اساس، خداوند مطابق حکمت

خود برخی حقایق و اسرار الهی را برای انسان‌ها گشوده است تا آن‌ها با ایمان بیشتر به سوی خدا سلوک نمایند.

حال ارتباط این گونه آیات با مسئله تاریخ‌مندی به این صورت طرح می‌شود که اگر برخی از این آیات مطابق فهم علمی مخاطبان زمان نزول وحی بیان شده است و پیشرفت‌های بعدی بشر بطلان آن گونه فهم علمی را نشان داده است، می‌توان به تاریخ‌مندی چنین آیاتی حکم داد. ولی تجربه تاریخ علم نشان داده است که تاکنون نه تنها هیچ کشف علمی جدیدی، نتوانسته داده‌های علمی قرآن را نقض کند، بلکه برخی از اسرار علمی را که این کتاب الهی ۱۴ قرن پیش بیان نموده است، با حصول پیشرفت‌های علمی، انسان معاصر تنها تاحدودی توانسته است به راز برخی از آن آیات دست یابد. پس در این زمینه مجموعه آیات علمی قرآن نه تنها تاریخ‌مند نیستند بلکه با اینکه مقصود بالعرض الهی‌اند به واسطه بیان مطابق با واقع و حقیقی اسرار علمی جهان مخلوقات دارای دلالت‌های فراتاریخی، فرازمانی و فرامکانی هستند.

۵-۴. آیات فقهی _ عبادی و مناسکی

دسته دیگر از آیات قرآن آیات فقهی-عبادی و مناسکی است. این گونه آیات به اعمال عبادی اعم از واجب، مستحب و حرام مؤمنان در دو حوزه فردی و اجتماعی ناظر است که در حدود ۵۰۰ آیه قرآن را شامل می‌شود. عمده تکالیفی که این گروه از آیات بیان کرده‌اند در زمینه‌های فردی و اجتماعی عبارت‌اند از نماز (بقره/۴۳؛ طه/۱۴)، روزه (بقره/۱۸۳)، زکات (توبه/۱۰۳)، طهارت (مائده/۶)، قضاوت (نساء/۵۸)، سوگند (مائده/۸۹)، شهادت (بقره/۲۸۲)، انفاق (بقره/۲۶۱)، امر به معروف، نهی از منکر (آل عمران/۱۰۴؛ توبه/۷۱)، خمس (انفال/۴۱)، قصاص (بقره/۱۷۸)، زنا (نور/۲)، سرقت (مائده/۳۸)، وصیت (بقره/۱۸۰)، نفقه (نساء/۳۴؛ طلاق/۷)، بلوغ (نور/۵۹) و امثال آن. به نظر می‌رسد که این گونه آیات در درجه اول مطابق فهم و طاقت مخاطبان اولیه زمان نزول قرآن نازل شده است و هدف از آن‌ها دعوت مؤمنین به اجرای حدود الهی به قدر طاقت آن‌ها و برای تذکر یاد خداست. با این حال به نظر می‌رسد کمیت و کیفیت عمل به این گونه

آیات با احوالات زمانه مؤمنان هم ارتباط دارد که البته تشخیص آن برعهده شارع است که در فقه به دخالت عنصر زمان و مکان تعبیر می‌گردد؛ به عبارت دیگر در خصوص آیات فقهی-عبادی و مناسکی اصل بر حفظ کمیت و کیفیت همان شکلی است که در زمان نزول وحی عمل می‌شد، به شرطی که در اعصار بعدی شرایط زیستی مؤمنان مشابه شرایط زیستی مؤمنان زمان نزول وحی باشد، اما در صورت تغییر کمی و کیفی شرایط زمانه مؤمنان در اعصار بعدی، این امر قابل‌تصور است که در کمیت یا کیفیت برخی از احکام عبادی فردی یا اجتماعی تغییری حاصل گردد. در این زمینه بایستی توجه داشت که آن دسته احکامی که حکم صریح آن‌ها در متن مقدس ذکر شده است یا تن به تغییر نمی‌دهند یا اگر چاره‌ای برای تغییر آن‌ها نباشد، بایستی مستدل و مستند به خود متن مقدس باشند. ولی آن دسته از احکام که کلیات آن‌ها در متن مقدس بیان گردیده است راحت‌تر می‌توانند تغییرات جدید را پذیرا گردند. علت انعطاف‌پذیری موجود در این گونه آیات توجه خداوند به عدم تکلیف خارج از طاقت و یا خارج از عرف (نساء/۲۸؛ بقره/۲۸۶) و اخلاق زمانه برای مردم است، یعنی ممکن است تکلیفی عبادی در مقطعی از زمان هم برای عرف آن زمان مطابق طاقت مردم بود و هم امری اخلاقی (نساء/۶؛ آل عمران/۹۷)، اما چه‌بسا با گذشت زمان و تغییر گفتمان بشری در اعصار بعدی، چنین تکلیف عبادی نه مطابق طاقت مردم است و نه با اخلاق زمانه سازگار است؛ در این صورت لازمه حفظ منطق اخلاقی شرع مقدس ایجاد برخی تغییرات در آن است. درواقع در خصوص امکان یا امتناع عمل به احکام عبادی در شرایط مختلف برای مکلفان، اصل بر اخلاقی بودن و تطابق با توان فردی انسان‌ها و نقش آن احکام در تعالی معنوی مؤمنان است. در نتیجه تغییر شرایط زمانی و مکانی ممکن است موجب برخی تغییرات در موارد فوق گردد که موجب تغییر در کمیت یا کیفیت حکم عبادی مربوطه می‌شود.

اکنون با نظر به این ملاحظات می‌توان گفت درباره احکام عبادی و مناسکی قرآن، اصل بر عدم تاریخ‌مندی آن‌هاست تا زمانی که شرایط عمل به آن‌ها تغییر نکرده باشد، اما اگر تغییر شرایط زمانی، مکانی، فرهنگی، عرفی و گفتمانی مؤمنان طوری باشد که عمل به

چنین احکامی را غیراخلاقی، خلاف عرف موردپذیرش مردم و خارج از طاقت بشری آنها سازد، به نظر می‌رسد بایستی چنین احکامی را تاریخ‌مند دانسته، نسبت به تغییر آنها مطابق اصول کلی شریعت اقدام نمود؛ زیرا هدف اصلی از شرایع دینی دعوت مؤمنان به تذکر یاد خداست، حال اگر اصرار بر احکام قبلی موجب حصول چنین هدفی نگردد، اصلاح آنها امری عقلایی و مطابق خواست شارع یعنی خداوند است.

۶-۴. آیات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی

آیات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی، آن گروه از آیات قرآن هستند که به مسائل اجتماعی، سیاسی و اقتصادی جامعه مؤمنان اشاره دارند و دستورالعمل‌های کلی را در این خصوص به مؤمنان معرفی می‌کنند. در زمینه آیات اقتصادی می‌توان به موضوعاتی چون خرید و فروش (بقره/۲۸۲؛ بقره/۲۴۵)، قرض گرفتن، قرض دادن (بقره/۲۴۵)، مضاربه، ربا (بقره/۲۷۵؛ آل عمران/۱۳۰)، رهن، اجاره و مشارکت و در زمینه اجتماعی به مواردی چون رفتار با همسایگان (حجرات/۱۰؛ انعام/۱۵۲)، بردگان (بلد/۱۱-۱۳؛ نور/۳۳)، مناسبات ارباب و رعیت، رعایت حقوق دیگران (نساء/۲۵؛ نور/۳۳)، تعاون و همکاری (مائده/۲۹)، ادای امانت و عهدهای اجتماعی (نساء/۵۸)، نظارت اجتماعی (نساء/۱۳۵) و نظایر آن و نیز در زمینه سیاسی به مواردی چون جهاد (بقره/۲۱۶ و ۲۱۸؛ توبه/۱۴)، صلح (انفال/۶۰-۶۱)، حکومت‌داری (نساء/۵۸)، رعایت عدالت اجتماعی و سیاسی، رفتار با اسرا در جنگ (حجرات/۱۰)، عقد پیمان با دیگران (مائده/۱)، اطاعت از حاکم (نساء/۶۵)، روابط با دیگران (شوری/۳۸؛ فرقان/۶۳)، مشروعیت حکومت (نساء/۵۹)، روابط حاکم و مردم (آل عمران/۱۵۹)، اهمیت شورا (آل عمران/۱۵۹) و نظایر آنها می‌توان اشاره داشت.

درباره این گونه آیات اقتصادی، سیاسی و اجتماعی بایستی توجه داشت که اصل مهم ناظر به اجرای خواسته الهی در آنهاست نه خصوص مصادیق مورداجرا؛ یعنی باتوجه به اینکه ساختارهای اقتصادی، اجتماعی و سیاسی جوامع بشری به تدریج در حال تغییرات مداوم است ضرورتی ندارد شارع مقدس برای امور مؤمنان در این زمینه‌ها احکام مصادیقی مشخص و قطعی صادر کند و بر جهان‌شمولی و فراتاریخی بودن آنها اصرار ورزد. بلکه

هدف شارع مقدس معرفی معیارها و اصول کلی حاکم بر مناسبات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی جامعه مؤمنان است، درحالی‌که مصداق‌یابی آن احکام و اصول کلی بر عهده تجربه و عقل بشری آن‌ها واگذار شده است؛ به عبارت دیگر، مصادیق موضوعات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی با تغییر گفتمان بشری از جامعه‌ای به جامعه دیگر تغییر می‌کند، لذا تدبیر حکیمانه شارع مقدس آن است که در این زمینه حکم مصداقی قطعی صادر نکند یا به طور موردی به حداقل احکام که عمدتاً برای مخاطبان عصر نزول کاربرد دارد، اکتفا نماید، بلکه با معرفی اصول و معیارهای کلی راه اجتهاد عقلایی را برای مؤمنان در اعصار گوناگون باز گذارد تا با نظر به معیارهای کلی به تعیین مصادیق موردی اقدام نمایند. ازجمله معیارها و اصول کلی که در این زمینه می‌توان به آن‌ها اشاره کرد ضرورت اتخاذ رویکرد توحیدی (بقره/۲۵۵)، رعایت عدالت در همه جوانب (نساء/۵۸)، کمک به مستضعفان و نیازمندان (حشر/۷)، نفی سلطه طاغوت‌ها (بقره/۲۵۶)، تأکید بر صلح و همزیستی با دیگران (انفال/۶۱)، رعایت اخلاق بشری همگانی (اسراء/۲۳؛ نحل/۹۰)، دوری از ریا و دروغ و اصالت صداقت و راستگویی (بقره/۲۶۴؛ احزاب/۷۰)، اصل تعاون و مشارکت همه‌جانبه (مائده/۲) و امثال آن اشاره کرد.

حال با نظر به توجه آیات قرآن به اصول کلی و معیارهای مناسبات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی حاکم بر زندگی مؤمنان و پذیرش این حقیقت که مصادیق مناسبات آن‌ها در زمینه‌های مذکور در تغییرات و تحولات مدام است، به نظر می‌رسد آیات اجتماعی، سیاسی و اقتصادی قرآن از یک منظر تاریخ‌مند هستند و از منظری دیگر فراتاریخی. از این منظر که ممکن است برخی مصادیق احکام اقتصادی، سیاسی و اجتماعی معرفی شده در قرآن عمدتاً ناظر به گره‌گشایی از مسائل مردم عصر نزول بوده‌اند که ما اکنون مبتلابه آن‌ها نیستیم، چنین آیاتی به لحاظ مصداقی امروزه تاریخ‌مند هستند و عمل به آن‌ها ممکن است توجیه عقلایی کافی نداشته باشد، زیرا این گونه آیات حداقل‌های لازم را برای مدیریت اجتماعی، سیاسی و اقتصادی جامعه عصر نزول بیان کرده‌اند که هم‌اکنون موضوعیت چندانی ندارند. براین اساس، چنین آیاتی تاریخ‌مندند و امکان به کارگیری آن‌ها

در اعصار بعدی نیازمند ادله عقلایی و توجیه منطقی است؛ اما آن دسته آیاتی که در زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی، نه لزوماً به معرفی مصادیق می‌پردازند بلکه بیشتر اصول و معیارهای کلی حاکم بر مناسبات مؤمنان در زمینه‌های مذکور را بیان می‌کنند قطعاً دارای ویژگی فراتاریخی و جهان‌شمول و فرازمانی و فرامکانی هستند، چون برای همه شرایط جامعه بشری کاربرد و منطق توجیه‌پذیر خود را دارا هستند. سخن نهایی اینکه علت تاریخ‌مندی مصادیقی برخی از این گونه آیات اجتماعی، سیاسی و اقتصادی ضرورت ارتباط منطقی سخن وحی با مناسبات و اوضاع و احوال مردمان زمان نزول است تا آن‌ها در بستر زمینه اجتماعی، اقتصادی و سیاسی جامعه خود نه تنها محتوای آیات الهی را فهم کنند بلکه برای مدیریت زندگی خود آن‌ها را به‌طور مصادیقی نیز بکار گیرند؛ اما تحولات بعدی جامعه بشری ممکن است مناسبات و نیازمندی‌های جدیدی را پیش‌روی مؤمنان قرار دهد که مصادیق آن‌ها در سخن وحی نهفته نیست، ولی معیارهای کلی نحوه مواجهه با آن‌ها از محتوای وحی قابل استخراج است. به همین دلیل، با فرض تاریخ‌مندی مصادیقی برخی آیات وحی در زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی، قطعاً محتوای کلی و معیارهای منتج از آن‌ها فراتاریخی و جهان‌شمول هستند.

۷-۵ آیات احکام زنان

به دلیل چالش‌های مهمی که در زمینه آیات احکام زنان مطرح شده است، این گونه آیات در اینجا به‌طور جداگانه بررسی می‌گردند، اگرچه امکان بررسی آن‌ها ذیل آیات عبادی و اجتماعی نیز وجود داشت. در این گونه آیات که محور آنان زنان هستند، بر موارد مهمی چون کرامت ذاتی زنان (اسراء/۷۰؛ تین/۴)، حقوق برابر آن‌ها با مردان (نور/۳۵)، تفاوت تکالیف زنان نسبت به مردان (بقره/۲۲۸؛ نساء/۳۴)، تفاوت نقش خانوادگی و اجتماعی زنان و مردان (قصص/۷؛ احقاف/۱۵)، احکام خاص زنان متفاوت از مردان (بقره/۲۲۲ و ۲۲۸ و ۲۳۳؛ نساء/۱۱ و ۳۴؛ نور/۳۱)، نوعی حاکمیت مردان بر زنان (نساء/۳۴) و نظایر آن تأکید شده است. توجه به سیاق این گونه آیات نشان می‌دهد که قبل از نزول قرآن کریم، در عربستان عصر جاهلیت، زن دارای منزلت اجتماعی چندان مناسبی نبود، چه بسا

کارکرد جنسی و تولید فرزند توسط او اهمیت بیشتری داشت و در نوعی تحقیر اجتماعی بسر می‌برد، طوری که دختران زنده‌به‌گور می‌شدند و زنان از بسیاری حقوق اجتماعی محروم بودند؛ اما نزول آیات وحی بر عرب عصر نزول، به‌عنوان اولین مخاطبین آن، توانست تحول بزرگی را در نگاه جامعه عرب آن روز نسبت به عنصر زن ایجاد نماید. قرآن کریم در آیات متعالی خود بر کرامت متعالی زن و شخصیت مستقل انسانی او و بسیاری از حقوق فردی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و اهمیت نقش تربیتی و اجتماعی زن تأکیدات فراوان دارد. در قرآن درعین حال بر تفاوت‌های مهم زن و مرد هم از جهت خلقت، هم کارکرد خانوادگی، هم نقش اجتماعی و سیاسی اشارات مهمی وجود دارد.

ملاحظه مجموع چنین آیاتی درباره زنان نشان می‌دهد می‌توان آن‌ها را به دو دسته تقسیم کرد؛ اول آیات مربوط به منزلت و کرامت انسانی زنان که آموزه‌های قرآنی در این زمینه بسیار راهگشا بوده و تفسیر روشنی از جایگاه بسیار شایسته زنان از منظر الهی بیان می‌کند که قطعاً چنین آیاتی دارای ویژگی فراتاریخی، جهان‌شمول و فرامکانی هستند؛ اما گروه دوم آیاتی هستند که در درجه اول ناظر به نقش و کارکرد و حقوق اجتماعی زنان در جامعه عصر نزول قرآن‌اند، قطعاً فهم و عمل مخاطبان اولیه قرآن در جامعه عربستان عصر نزول وحی ارتباط بسیاری به نوع نگرش قبلی آن‌ها با منزلت، حقوق، نقش و کارکرد عنصر زن در جامعه خودشان دارد. به همین دلیل میزان کارکرد و انطباق‌پذیری چنین آیاتی برای دیگر جوامع در اعصار بعدی به نوع نگاه گفتمان آن جوامع به زنان بستگی دارد؛ یعنی تغییر گفتمان بشری در قرون بعدی به‌طور طبیعی منجر به تغییر نوع نگرش جوامع بشری به عنصر زن شده است. در نتیجه به نظر می‌رسد بایستی حقوق، کارکرد و نقش جدیدی برای زنان تعریف گردد که مطابق مقتضیات و شرایط زمانه جدید باشد. علت چنین تحولی ضرورت نوعی انطباق‌پذیری آیات اجتماعی، به‌ویژه آیات مربوط به شئون اجتماعی زنان با شرایط جامعه عصر نزول است که تغییر شرایط جوامع بعدی منجر به تغییر کمیت و کیفیت حقوق و شئون مربوط به زنان می‌گردد. در همین زمینه است که قرآن به مواردی چون کتک زدن زنان (نساء/۳۴)، تعدد زوجات (نساء/۳)، نزدیکی با کنیزان زن

(مؤمنون/۵-۶؛ نساء/۲۴) و امثال آن اشاره دارد که به نظر می‌رسد تغییر گفتمان بشری، امروزه پذیرای چنین مواردی نباشد. پس این گونه آیات که در زمان نزول وحی به‌طور مصداقی ناظر به مدیریت امور اجتماعی زنان بودند و از این جهت ارزش خاص خود را دارا هستند، با تغییر گفتمان بشری دارای صفت تاریخ‌مندی شده و امکان به‌کارگیری در شرایط جدید را ندارند.

۸-۴. آیات سنت‌های الهی

دسته آخر از انواع آیات وحی در این تحقیق آیات سنت‌های الهی است که از آنان به آیات قانون‌مندی جهان و زندگی انسان نیز می‌توان تعبیر کرد. ویژگی خاص این گونه آیات آن است که به همه موارد هفت گونه آیات قبلی قابل اطلاق هستند؛ یعنی وقتی از سنت‌ها و قانون‌مندی‌های الهی سخن گفته می‌شود، آن‌ها می‌تواند شامل موارد اعتقادی، اخلاقی، علمی، اجتماعی، سیاسی، احکام عبادی و فردی و نظایر آن شوند؛ چراکه اصول سنت‌های الهی در همه زوایای جهان هستی و زندگی انسان جاری است و هیچ گونه استثنایی در آن نیست. در این زمینه است که قرآن کریم بر ثبات، جهان‌شمولی، کلیت، تغییرناپذیری و استثنانپذیری سنت‌های الهی تأکید دارد (فاطر/۴۳؛ اسراء/۷۷؛ رعد/۱۱). از موارد این گونه سنت‌ها می‌توان به سنت پیوستگی میان پیروی و پیروزی و سرکشی و شکست (انفال، ۱؛ انفال/۴۶؛ انسان/۳؛ نساء/۱۴؛ اعراف/۲۸)، سنت رابطه میان ظلم و هلاکت (ابراهیم، ۱۳؛ هود/۱۱۷؛ قصص، ۵۹)، سنت پیوند میان فساد اخلاقی با تکذیب حقایق و فروپاشی جوامع (آل عمران/۱۱۰؛ هود/۱۸۹؛ رعد/۲۵)، سنت رابطه گسترش منازعات اجتماعی و نابودی اقتدار اجتماع (آل عمران/۱۰۳ و ۱۰۵؛ انفال/۴۶)، سنت فراگیری نتایج آثار اعمال اکثریت حتی بر زندگی اقلیت، سنت امتحان، مجازات، ابتلاء و استدراج در زندگی اجتماعی (انفال/۲۵؛ اعراف/۹۶)، سنت عدم تسلط کافران بر مؤمنان (انبیاء/۱۱؛ اعراف/۱۸۲؛ طلاق/۸)، سنت اسراف و هلاکت (نساء/۱۴۱؛ آل عمران/۱۴۹) و نظایر آن اشاره کرد که هم دربرگیرنده کلیت جهان هستی و هم اجزای پیدا و پنهان زندگی انسان هستند.

حال با نظر به مسئله تاریخ‌مندی آیات وحی، به وضوح آشکار است که چنین آیاتی هیچ‌گاه دچار چالش تاریخ‌مندی نمی‌شوند، زیرا اساساً آن‌ها به هیچ موضوع مصداقی، جزئی و محلی ناظر نیستند که آن موضوع دچار تغییرات و تحولات زمانه گردد. بلکه برعکس این گونه آیات حامل پیام‌ها، معیارها، دستورالعمل‌ها و آموزه‌های فراتاریخی، جهان‌شمول و کلی هستند که عمل به آن‌ها همواره موجب نجات و رستگاری انسان است، هر کجا که باشد در هر زمان و شرایطی که زیست کند، فرقی نمی‌کند. پس این گونه آیات نیز دارای ویژگی تاریخ‌مندی نمی‌گردند.

نتیجه‌گیری

به نظر می‌رسد توجه به تنوع موضوعی آیات الهی راه کار مناسبی برای قضاوت درست درباره امکان فراتاریخی بودن یا تاریخ‌مندی آن‌هاست. در این روش هم موضوعی که آیات درباره آن نازل شده‌اند از هم تفکیک می‌گردد، هم هدف از نزول آیات در زمینه‌های مختلف بهتر شناخته می‌گردد؛ از جمله قصد بالذات خدا از قصد بالعرض او در ارسال آیات متنوع از همدیگر آشکار می‌گردد. تفاوت‌گذاری بین قصد بالذات خدا از قصد بالعرض موجب تفاوت‌گذاری بین آنچه «دینی» است از آنچه «غیردینی» است ولی برای تحقق هدفی دینی انجام شده است. در نتیجه، آیاتی که مستقیماً بیانگر قصد بالذات خدا هستند و دینی تلقی می‌گردند، قطعاً واجد صفت فراتاریخی و فرامکانی و فرازمانی هستند، زیرا به طور مستقیم حامل پیام‌های الهی ازلی و ابدی‌اند، اما آیاتی که قصد بالعرض خدا و غیردینی هستند، اگرچه ممکن است موضوع مورد بحث آن‌ها دچار شمول تاریخ‌مندی گردد، اما هدف از انزال آن‌ها که همان هدایت الهی است، هدفی غیرتاریخ‌مند و ازلی و ابدی است. پس تفکیک آنچه دینی و قصد بالذات خداست از آنچه غیردینی و قصد بالعرض خداست، در این مقام اهمیت بسیاری دارد. درواقع این تفکیک کمک می‌کند تا زمینه تاریخی نزول وحی، یعنی موضوعی که وحی ناظر به آن وحی شده است و هدفی که نزول وحی ناظر به تحقق آن است از هم جدا گردند که حتی بعضاً با تاریخ‌مندی زمینه یا موضوع نزول وحی، هدف از آن همچنان فراتاریخی باشد.

نهایتاً اینکه، توجه به شئون مختلف پیامبر (ص) به عنوان دریافت کننده، ابلاغ کننده و عامل به وحی نیز می تواند هم در شناخت وجوه فراتاریخی یا تاریخ مند آیات وحی راهگشا باشد. در این زمینه تفکیک شئون دینی پیامبر از شئون غیردینی (دنیوی) او می تواند به ما کمک کند تا بفهمیم که بخشی از آیات نازل شده در عصر نزول به منظور راهنمایی پیامبر در مدیریت اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جامعه زمان او بودند و با توجه به تغییر شرایط جوامع اعصار بعدی، ممکن است این گونه رهنمودها به لحاظ مصداقی قابل استفاده نباشد، زیرا ناظر به شئون غیردینی پیامبر در آن جامعه بودند، باین حال استنتاج اصول کلی از آنها برای مؤمنان اعصار بعدی ممکن و میسر است.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارد.

ORCID

Qodratullah Qorbani



<https://orcid.org/0000-0002-5829-9039>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

قرآن کریم.

- ابوزید، نصر حامد (۱۳۸۰)، *معنای متن*، ترجمه مرتضی کریمی‌نیا، تهران، طرح‌نو.
- ابوزید، نصر حامد (۱۳۸۳)، *نقد گفت‌وگو دینی*، ترجمه حسن یوسفی اشکوری و محمد جواهر کلام، تهران، انتشارات یادآوران.
- حکیمی، محمدرضا (۱۴۱۳ ق)، *الحیاء*، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- سروش، عبدالکریم (۱۳۸۷)، *بسط تجربه نبوی*، تهران، موسسه فرهنگی میزان.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۷ ق)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم، جامعه مدرسین.
- عرب صالحی، محمد (۱۳۸۷)، *تاریخی‌نگری و دین*، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۲)، *کافی*، تهران، دارالکتب الاسلامی.
- مجلسی، محمد تقی (۱۴۰۴ ق)، *بحار الانوار*، بیروت، موسسه الوفاء.
- معرفت، محمدهادی (۱۴۲۴)، *التمهید فی علوم القرآن*، قم، موسسه التمهید.
- واعظی، احمد (۱۳۸۵)، *درآمدی بر هرمنوتیک*، تهران، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

References

www.Drsoroush.com

References [In Persian]

- The Holy Qur'an*.
- Abu Zayd, Nasr Hamid. (2002). *The Meaning of the Text*. Trans. Morteza Karimi-Nia. Tehran: Tarh-e No. [In Persian]
- Abu Zayd, Nasr Hamed. (2005). *Critique of Religious Discourse*. Trans. Hasan Yousefi Eshkevari and Mohammad Javaherkalam. Tehran: Yadavaran Publications. [In Persian]
- Arab Salehi, Mohammad. (2009). *Historicism and Religion*. Tehran: Institute for Research in Culture and Islamic Thought. [In Persian]
- Hakimi, Mohammad Reza. (1993). *Al-Hayāh*. Tehran: Daftar-e Nashr-e Farhang-e Eslami. [In Persian]
- Kulaynī, Muḥammad ibn Ya'qūb. (1984). *Al-Kāfī*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Persian]

- Majlesī, Muḥammad Taqī. (1984). *Biḥār al-Anwār*. Beirut: Mu'assasat al-Wafā'. [In Persian]
- Ma'rifat, Muḥammad Hādī. (2004). *Al-Tamhīd fī 'Ulūm al-Qur'ān*. Qom: Mu'assasat al-Tamhīd. [In Persian]
- Soroush, Abdolkarim. (2009). *The Expansion of Prophetic Experience*. Tehran: Mizan Cultural Institute. [In Persian]
- Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1996/1997). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Qom: Jāmi'at al-Mudarrisīn. [In Persian]
- Vaezi, Ahmad. (2007). *An Introduction to Hermeneutics*. Tehran: Publications of the Institute for Research in Culture and Islamic Thought. [In Persian]



استناد به این مقاله: قربانی، قدرت‌الله. (۱۴۰۴). تاریخ‌مندی وحی؛ رویکردها و افق‌های پیش‌رو، فصلنامه علمی حکمت و فلسفه، ۲۱(۸۴)، ۱۲۱-۱۵۴. doi: 10.22054/wph.2026.87093.2316



Hekmat va Falsafeh (Wisdom and Philosophy) is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.